

Збереження біорізноманіття тварин

УДК 631.1.017.3:338.43(477+81+469+665.8)

DOI: <https://doi.org/10.31073/abg.56.19>

РОЗВИТОК СІМЕЙНОГО ФЕРМЕРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ЯК ЗАПОРУКА СТІЙКОЇ БЕЗПЕКИ ХАРЧУВАННЯ: РОЗДУМИ ПРО СИТУАЦІЮ В УКРАЇНІ ТА ДЕЯКИХ КРАЇН СВІТУ

О. В. КОВТУН

Федеральний університет Мараньян (Сан-Луїс, Бразилія)

okovtun@outlook.com

Пропонується порівняльне вивчення стану розвитку маленьких сімейних сільськогосподарських підприємств в Україні та деяких країнах Португаломовної Спільноти, таких як Бразилія, Португалія та Кабо Верде, на фоні міжнародних директив про Стратегію Безпеки Харчування. Очевидно, що фундаментальне значення Стратегії Безпеки Харчування ООН полягає в тому, що вона ґрунтується на праві людини на повноцінне харчування і приділяє першочергову увагу дрібним виробникам в сільському виробництві. Виявлено, що в усіх досліджених країнах маленькі сімейні сільські аграрні господарства відіграють дуже важливу роль для забезпечення внутрішньої стійкої харчової безпеки, проте спільним для всіх країн є той факт, що маленькі сільськогосподарські виробники страждають від своєї невидимості порівняно із великими агропромисловими виробниками, тому не отримують відповідної уваги і підтримки для впровадження технічних і технологічних інновацій. Вважається, що повноцінне забезпечення внутрішньої стійкої Безпеки Харчування може буде досягнуто за умов підвищення інноваційного рівня маленьких сімейних виробників, що сприятиме їхньому переходу до нового типу сільськогосподарського виробництва, зосередженого на потребах конкурентних ринків, внутрішніх та зовнішніх.

Ключові слова: розвиток, безпека харчування, сімейне фермерське виробництво, аграрний сектор, Україна, Бразилія, Португалія, Кабо Верде

DEVELOPMENT OF FAMILY FARMING PRODUCTION AS THE GUARANTY OF STABLE FOOD SECURITY: REVIEW OF THE SITUATION IN UKRAINE AND SOME COUNTRIES OF THE WORLD

O. V. Kovtun

Maranean Federal University (San Luis, Brazil)

The article proposes a comparative study of the development level of family farming enterprises in Ukraine and some countries of the Community of Portuguese-speaking Countries such as Brazil, Portugal and Cape Verde in the context of international directives on the Strategy for Sustainable Food Security. Obviously, the fundamental importance of the Food Security Strategy lies in the fact that it is based on the right of a person to a complete meal and pays top priority to small producers in rural production. It was found that small family farming farms in all countries studied play a very important role in ensuring domestic sustainable food security, but common to all countries is the fact that small agricultural producers suffer from their invisibility in comparison with large agro-industrial producers, therefore, do not receive the appropriate attention and support for the implementation of technical and technological innovations. It is believed that, the achievement of

domestic sustainable food security will be possible in the conditions of raising the innovation level of small family producers, which will facilitate their transition from a natural family farm to a new type of agricultural production, focusing on the needs of competitive markets, internal and external.

Key words: development, food security, family farming production, agrarian sector, Ukraine, Brazil, Portugal, Cape Verde

РАЗВИТИЕ СЕМЕЙНОГО ФЕРМЕРСКОГО ПРОИЗВОДСТВА КАК ЗАЛОГ УСТОЙЧИВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПИТАНИЯ: РАЗМЫШЛЕНИЯ О СИТУАЦИИ В УКРАИНЕ И НЕКОТОРЫХ СТРАНАХ МИРА

Е. В. Ковтун

Федеральный университет Мараньян (Сан-Луис, Бразилия)

Предлагается сравнительное изучение состояния развития маленьких семейных сельскохозяйственных предприятий в Украине и некоторых странах Португалоязычного Сообщества, таких как Бразилия, Португалия и Кабо-Верде, на фоне международных директив о Стратегии Безопасности Питания. Очевидно, что фундаментальное значение Стратегии Безопасности Питания ООН состоит в том, что она основывается на праве человека на полноценное питание и уделяет первоочередное внимание мелким производителям в сельском производстве. Выявлено, что во всех странах маленькие семейные сельские аграрные хозяйства играют очень важную роль для обеспечения внутренней устойчивой пищевой безопасности, однако общим для всех стран является тот факт, что маленькие сельскохозяйственные производители страдают от своей невидимости по сравнению с крупными агропромышленными производителями, поэтому не получают соответствующего внимания и поддержки для внедрения технических и технологических инноваций. Считается, что полноценное обеспечение внутренней устойчивой Безопасности Питания может быть достигнуто в условиях повышения инновационного уровня маленьких семейных производителей, их переходу к новому типу сельскохозяйственного производства, сосредоточенного на потребностях конкурентных рынков внутри страны и за рубежом.

Ключевые слова: развитие, безопасность питания, семейное фермерское производство, аграрный сектор, Украина, Бразилия, Португалия, Кабо Верде

Вступ. Як визначено Комітетом Організації Об'єднаних Націй (ООН) з економічних та соціальних прав: “право людини на повноцінне харчування забезпечується, коли кожний чоловік, жінка та дитина, окремо або разом, мають фізичний та економічний безперервний доступ до продуктів харчування або засоби для їхнього отримання” [1]. Це право складається з двох взаємопов'язаних частин, жодна з них не може бути гарантована, якщо інша не виконана: 1) право на свободу від голоду та недоїдання; 2) право на достаток харчових продуктів. Фундаментальне значення Стратегії Безпеки Харчування ООН полягає в тому, що вона ґрунтується на праві людини на повноцінне харчування і приділяє першочергову увагу дрібним виробникам в сільському виробництві [2, 3]. На міжнародному рівні Стратегія визнає повноцінне харчування основним правом людини, як це зазначено в статті № 25 Загальної Декларації з Прав Людини [4] та статті № 11 Міжнародного Пакту про економічні, соціальні та культурні права [5].

На думку вчених України [6], продовольча безпека держави – це ступінь забезпеченості населення країни екологічно чистими і корисними для здоров'я продуктами харчування вітчизняного виробництва за науково обґрунтованими нормами і доступними цінами, при збереженні й поліпшенні середовища проживання.

Таким чином, відповідно до міжнародних директив, право на свободу від голоду та недоїдання і на достаток харчових продуктів може бути виконано завдяки безперервному виробництву екологічно чистих продуктів харчування і, саме підприємствами дрібних та середніх сільськогосподарських виробників. Але як вирішити проблему стійкої продовольчої безпеки, якщо існує так багато проблем (зростання викидів парникових газів, негативний вплив зміни клімату на сільське господарство, ймовірність нелінійного впливу температури на урожай та

ознаки екстремальних погодних явищ), які виникли саме через нераціональне використання технічного прогресу та природних ресурсів за рахунок діяльності по вирощуванню монокультури, вирубки лісів, забруднення річок, тощо? Більшість із цих проблем виникли і продовжують існувати внаслідок масштабного виробництва капіталістичних підприємств розвинених країн, які призупинили діяльність на своїх територіях, дотримуючись нових екологічних законів, але продовжують своє виробництво поселившись на територіях країн що розвиваються, таких як Бразилія та Кабо Верде, або країн з перехідною економікою, таких як Україна.

На прикладі кількох промислово розвинених країн можна спостерігати, як технічний прогрес та наукові інновації сприяли швидкому та ефективному розвитку сільськогосподарської та харчової індустрії. Відомий французький економіст Жан Фурастьє визначив поняття технічного прогресу та вивчив його економічні наслідки в ряді розвинених країн, пов'язуючи його із зростанням обсягу виробництва, отриманого за умови фіксованої кількості сировини або людської праці. Для автора технічний прогрес означає "збільшення швидкості, з якою людина домінує над труднощами, тобто, швидкість дії, яка виражається іншим комфортним словом: продуктивність" (власний переклад) [7, с. 9].

Але авторська книга "Велика надія ХХ століття", з її першим виданням в 1949 році, була присвячена економічній еволюції розвинених країн і заснована на аналізі технічного прогресу та його переважного впливу на розвиток багатьох економічних та соціальних фактів світу, які відчуваються сьогодні далеко за межами цих країн. Фурастьє зазначає, що його аналіз був зроблений за даними економічно розвинених країн, де капітал (збереження, накопичене багатство) був необхідним для того, щоб технічний прогрес вступив у дію, тобто він послужив як "примус" для досягнення технічного прогресу.

Україна, Португалія, Бразилія та Кабо Верде, – країни – об'єкти дослідження даної статті, не входять в число країн досліджених Фурастьє, але кожна з них має свій великий внутрішній потенціал, який у великій мірі закладений в сімейних фермерських господарствах. Україна та Португалія розташовані в Європейському континенті, Португалія являється членом Європейського Союзу, а Україна збирається також стати його членом. Країни Португалія, Бразилія та Кабо Верде характеризуються за спільною історією з часів колоніалізму і належать до Спільноти Португаломовних Країн [1]. Кабо Верде – країна в Центральній Африці, а Бразилія належить до континенту Латинської Америки. Ці країни належать до різних економічно-географічних зон і за своїм розвитком відносяться до різних економічних світів.

Сімейні фермерські господарства являються великою і надзвичайно різноманітною групою сільськогосподарського виробництва в усьому світі. В кожній країні існують свої параметри для визначення маленького сімейного господарства як соціально економічної категорії. Законом України "Про фермерське господарство", від 19.06.2003, № 973-IV вказані параметри, за якими визначається національне сімейне сільськогосподарське виробництво. В частині 2, статті № 1, Ґрозділу даного Закону вказується, що "Фермерське господарство може бути створене одним громадянином України або кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї, відповідно до закону" [18].

Ця категорія формально пов'язана з кожним національним контекстом, який впливає із наступних факторів: I) географічна та агроєкологічна ситуація та відносна відстань від ринків, II) економічні процеси, III) історія, культура, земельні та територіальні відносини [8, с. 10]. Беручи до уваги різноманітність цих критеріїв, *FAO* вважає маленьке сімейне господарство як один із засібів організації сільського виробництва (лісового, рибного, тваринницького, пасовищного, аквакультури, тощо), яке управляється переважно членами однієї сім'ї і, в якому переважає застосування праці членів цієї сім'ї, враховуючи жінок і чоловіків [9].

Відповідно до даних Організації сільського господарства та продовольства [3], Спільнота португаломовних країн (CPLP), до складу якої входять Португалія, Бразилія та Кабо-Верде, налічує близько 250 мільйонів жителів. За прогнозами, в 2050 році це число збільшиться

до приблизно 323 мільйонів. Наразі близько 28 мільйонів людей перебувають у стані постійного недоїдання. Пропорційно найбільш проблемними країнами є Ангола (44%), Мозамбик (37%), Гвінея-Бісау (31%), Східний Тимор (23%) та Кабо Верде (14%).

У загальному по всіх країнах CPLP Португалія є єдиною державою вільною від проблем, пов'язаних із безпекою харчування, але за даними Організації сільського господарства та продовольства (2013 р.), протягом останніх десятиріч у країні збільшився рівень залежності від імпорту харчових продуктів, зокрема, зернових, з 55,6% до 82,8%. З моменту її вступу до Європейського економічного співтовариства, Португалія підпадає під дію правил Спільної Аграрної Політики (САП) з усіма її наслідками для національної сімейної сільської економіки. Внаслідок цього в країні почала панувати та переважає велика харчова промисловість та великі ланцюжки розподілу, що диктують населенню що їсти, і скільки споживачі повинні платити, відмовляючись від вітчизняних товарів або купуючи їх за цінами, нижчими за виробничі витрати [10].

Згідно з дослідженнями, Україна та Бразилія займають одні з провідних мість у світі за забезпеченістю продуктами харчування власного виробництва, перебуваючи, Бразилія (+34%) на шостому місці після країн Малайзії (+322), Аргентини (+248%), Тайланду (+87%), Австралії (+66%), та Канади (+39%) і Україна (+26%), на восьмому місці після названих країн, включаючи Казахстан (+27%).

Бразилія зменшила поширеність недоїдання до менш ніж половини, порівняно з рівнем 1990 року. Кабо Верде хоча і доклала значних зусиль, щоб звільнитися від недоїдання, але не змогла через свою вразливість до несприятливих умов зовнішнього середовища (відносини між поширеністю недоїдання та нестабільністю цін на зовнішньому ринку). У Кабо-Верде рівень залежності від імпорту харчових продуктів, зокрема, зернових, досяг свого максимального рівня – від 90,2 до 94,3% із збільшенням на 4%, тоді як у Бразилії цей показник залишився найнижчим, порівняно з іншими країнами спільноти португаломовних країн і майже без змін (14,3–14,2%). Україна, хоча і займає п'яте місце з виробництва пшениці, але поступається за всіма іншими сільськогосподарськими культурами перед провідними виробниками, такими як Німеччина, Франція, Польща, США та Канада.

У Бразилії та Кабо Верде політика соціального захисту є важливим чинником безпеки харчування. Як зазначено в доповіді *FAO*, прогрес Бразилії та здатність Кабо Верде пом'якшити свою вразливість до зовнішніх чинників багато в чому пов'язані з політикою соціального захисту та включення [2]. В цих країнах розробка стратегій харчової безпеки на національних рівнях відбувається здебільшого за підтримки та орієнтації Продовольчої та Сільськогосподарської Організації Об'єднаних Націй [3].

Згідно з даними досліджень [6, 11], в Україні значно знизився рівень споживання продовольства на душу населення. За останні два десятиліття спостереглося постійне зниження молока та м'яса в харчових раціонах, що є дуже важливим фактором для гарантування продовольчої безпеки всього населення та, насамперед, для збереження здоров'я серед найбільш вразливих верств, у тому числі дітей у період розвитку їхнього організму.

Матеріали і методи досліджень. Одним із завдань досліджень було порівняльне вивчення стану сільськогосподарського продуктивного та виробничого сектора в Україні, Португалії, Бразилії та Кабо Верде, зважаючи на його важливу роль для харчової безпеки в цих країнах. Для роздумів були використанні законодавчі і нормативні матеріали щодо Стратегії Безпеки Харчування Організації Об'єднаних Націй, посилання на дослідження вітчизняних вчених України та країн Португалії, Бразилії і Кабо Верде щодо тематики в аграрному секторі, а також результати власних спостережень і досліджень під час перебування в цих країнах.

Результати досліджень. За демографічними показниками, у абсолютному вимірі за останні роки сільське населення скоротилося в усіх країнах. Демографічні показники вказують на те, що Бразилія і Україна мають найвищі рівні урбанізованості та найбільшу концентрацію населення у містах, що становить відповідно 87% і 70,1%. В Португалії цей показник за три останні десятиліття збільшився в два рази і сьогодні досягає майже 62% і в Кабо Верде цей

показник становить 55%. Хоча урбанізаційні процеси відбуваються досить швидкими темпами, в усіх країнах сільська місцевість та її населені пункти мають особливе значення. Їх зв'язок із сільським господарством та безпекою харчових продуктів та харчування є запорукою сталого розвитку в цих країнах. Тому не дивно те, що продуктивний сектор з виробництва та переробки продуктів харчування за участю малих сімейних виробників отримав максимальну оцінку (від 1 до 5) урядів та інших держаних суб'єктів [3].

За оцінками різних експертів потенційна здатність українських земель до продовольчого забезпечення знаходиться у межах від 150 до 500 млн. осіб. Враховуючи цей потенціал, аграрне виробництво в Україні залишається серед провідних галузей економіки і становить близько 8,2% ВВП, що майже вдвічі перевищує середньоєвропейський рівень. Але незважаючи на сприятливі в Україні умови для розвитку таких важливих, як молочна та м'ясна галузь, обсяги виробництва тваринницької продукції з розрахунку на одну особу не відповідають раціональним нормам харчування і є значно нижчими, порівняно з іншими країнами світу [12].

За даними Дейнеко, Шелудько та Купчак [11], в Україні налічуються 7,5 тис. латифундистів, що перетворилися на екстериторіальні господарські системи, та 22 млн. малих селянських господарств. Для латифундистів та їхніх посередників діє капіталістична мотивація підприємства, останньою ціллю яких є отримання прибутку від продажу товарів на зовнішньому ринку. Вже для маленьких господарств такої мотивації не існує, через те, що вони не мають доступу або недостатньо конкурентоспроможні на зовнішньому ринку. Власенко [12] вказує на деякі фактори, пов'язані з непропорційним використанням земельного потенціалу, серед яких, недостатньо розвинена інфраструктура заготівлі та збуту сільськогосподарської продукції та низький рівень матеріально-технічного й фінансового забезпечення працівників сільського господарства. Низький рівень оплати праці в сільському господарстві також є вагомою причиною нестачі кваліфікованих робочих кадрів на селі. Ці фактори можуть бути спільними для інших країн також.

У Португалії, за даними Естрели [13], існує два типи сільського господарства та два різних типи сільськогосподарської власності: інтенсивний мініфундист на Півночі та екстенсивний латифундист на Півдні. Малі виробники використовують сімейну працю для виробництва товарів для внутрішнього споживання та лише у невеликих масштабах для продажу, через те, що не мають умов, щоб поставляти свою продукцію на експорт. У зворотному порядку, за останні тридцять років великі землевласники отримали вигоду від різних видів державної підтримки та стимулів для виробництва та експорту своєї продукції, що сильно зашкодило внутрішньому споживанню та призвело до вимирання тисяч дрібних фермерських господарств. За даними Національного Статистичного Інституту (INE) в країні з 1999 по 2013 роки були закриті 152 000 сільськогосподарських підприємств і відмова від сільськогосподарської діяльності відбулася майже виключно в маленьких та середніх господарствах [14, с. 4]. Одним із чинників, що вплинули на відмову від сільськогосподарської діяльності була відміна квот на молоко, заходи в рамках Спільної Аграрної Політики (САП), що здійснювалися в 2015 році, з того часу виробникам молока важко залишатись активними на ринку.

З іншого боку, у латиноамериканських країнах у цілому та, в Бразилії, зокрема, специфічність сільського господарства характеризується подвійністю виробництва, модель, що народилася в процесі його модернізації в 60-х і 70-х роках минулого століття. У цій моделі, маленькі і середні підприємства несуть відповідальність за виробництво і поставку основних продуктів харчування на внутрішній ринок, в той час як великі виробляють зернові культури та продукти призначені для експорту [15]. Маленькі сільськогосподарські виробники в Бразилії, хоча їхнє існування має дуже важливе значення для національної харчової безпеки, характеризуються дефіцитом технологій і технічних консультацій. Ці фактори чинять негативний вплив на продуктивність праці і рентабельність виробництва. Водночас великі виробники стали частими споживачами державних фінансових стимулів, технічної і технологічної підтримки, що дозволило їм досягти високих рівнів продуктивності та прибутків.

У Кабо-Верде сектор сільського господарства та тваринництва, незважаючи на досягнення значного прогресу в доступі до кредитів, джерел води та електроенергії залишається мало спроможним, щоб забезпечити харчові потреби усіх місцевих жителів. Це також пов'язано із несприятливими кліматичними умовами для багатьох культур цієї галузі, з одного боку, і відсутність зайнятості в цьому секторі через нестабільність робочих місць та низькі доходи, з іншого. Крім кліматичних умов, ще існує безліч чинників, які обмежують розвиток даного сектора. Відсутність адекватної інфраструктури на переважній більшості об'єктів впливає на низьку продуктивність праці. З іншого боку, такі фактори, як низький рівень управління проектами та недостатня громадська підтримка контролю якості процесів обробки та зберігання харчових продуктів, розведення та годівля різних видів худоби є подібними для господарств Бразилії та Кабо-Верде і створюють серйозні наслідки, знижуючи продуктивність і не дозволяючи отримувати більш високі прибутки [15, 16].

Висновки та пропозиції. Всі ці фактори пов'язані з малими сільськогосподарськими підприємствами, які страждають від їх невидимості порівняно із великими капіталістичними підприємствами. Цей факт є спільним для всіх країн, незалежно від рівня економічного та соціального розвитку кожної з них. Це пов'язано з розширенням глобального капіталізму та його негативним впливом на дрібні сільськогосподарські і тваринницькі підприємства, що виробляють продукти харчування чи сировину для внутрішніх ринків, а не для експорту. Малі та середні сільськогосподарські підприємства не мають або не володіють інструментами технічного та технологічного прогресу, щоб на рівних умовах з великими капіталістичними підприємствами виробляти та збувати свою продукцію на конкурентних ринках. Недостатня конкурентоспроможність вітчизняних харчових товарів, що також спостерігається в усіх країнах, є одним з найперших факторів, який обумовлює об'єктивну необхідність інноваційного перетворення галузі сільськогосподарського виробництва. На думку Дейнеко [11, с. 53], запровадження та реалізація стратегії розвитку інноваційної діяльності на підприємствах сприятимуть підвищенню їхнього інноваційного рівня, завдяки вдосконаленню науково-технічної сфери, стимулюванню інноваційної активності підприємств та інституційного забезпечення стратегії розвитку. В кожній з цих країн вирішення цього питання залежить від багатьох факторів економічного, соціального, екологічного та політичного походження [6, 13, 15, 16], що створюють перешкоди різного походження. Та найголовніше є те що кожна з них має свій потужний внутрішній потенціал і спроможність до забезпечення стійкої продовольчої безпеки, усвідомлюючи той факт що, насамперед, повинні вирішуватися ті питання, які являють найбільші ризики для її досягнення: макроекономічні, агроєкологічні, соціальні, торгово-економічні та політичні [11, 17].

Висновок. Таким чином, вирішення питання підвищення інноваційного рівня маленьких сімейних виробників допоможе вирішити фундаментальне питання, що виникає в національних програмах усіх досліджених країн, яке полягає саме в обговоренні важливості як знайти засоби, з якими було б можливо зробити більш впевнений крок у переході від натурального сімейного господарства до нового виду сільськогосподарського виробництва, зосередженого на потребах конкурентних ринків, внутрішніх та зовнішніх.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. CPLP: Comunidade dos Países de Língua Portuguesa. Estratégia de Segurança Alimentar e Nutricional. ESAN-CPLP. Parte I. Enquadramento [Електронний ресурс]. – 2011. – Режим доступу : <http://www.cplp.org/id-2393.aspx>.
2. FAO: Indicadores de Segurança Alimentar nos países da CPLP [Електронний ресурс]. – 2013. – Режим доступу : <http://www.fao.org/docrep/018/i3348p/i3348p.pdf>.
3. FAO: Situação da governança da segurança alimentar e nutricional e papel da agricultura familiar nos países da CPLP [Електронний ресурс]. – 2013. – Режим доступу : <http://www.cplp.org>.
4. ONU: Declaração Universal dos Direitos Humanos [Електронний ресурс]. – 1948. – Режим доступу : <http://www.onu.org.br/img/2014/09/DUDH.pdf>.

5. PIDESEC: Pacto Internacional dos Direitos Econômicos, Sociais e Culturais [Електронний ресурс]. – 1976. – Режим доступу : http://www.unfpa.org.br/Arquivos/pacto_internacional.pdf.
6. Погляд на продовольчу безпеку України / В. Д. Гуменний, С. Г. Кириченко, С. Г. Шаловило, С. Г. Музика // Науковий Вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького. – 2012. – № 3. – С. 149–169.
7. Fourastié, J. A grande esperança do século XX / J. Fourastié. – São Paulo: Editora Perspectiva S. A., 1971. – 260 p.
8. Ramos, A. Definição de “Agricultura Familiar” como categoria socioeconômica / A. Ramos // Redes. – 2016. – V. 21, № 3. – С. 10–28.
9. FAO: Ano Internacional da Agricultura Familiar [Електронний ресурс]. – 2014. – Режим доступу : <http://www.fao.org/family-farming-2014/home/what-is-family-farming/pt/>.
10. CNA: Confederação Nacional da Agricultura // Revista da Confederação Nacional da Agricultura. – Coimbra, Portugal. – 2017. – № 78. – С. 15–17.
11. Дейнеко, Л. В. Харчова промисловість: оцінка ситуації яка склалася в Україні внаслідок глобальної фінансово-економічної кризи, та пропозиції щодо шляхів подолання її негативних наслідків / Л. В. Дейнеко, Е. І. Шелудько, П. М. Купчак. – Київ : НАН України, 2009. – 76 с.
12. Власенко, І. В. Стан виробництва продуктів харчування в Україні / І. В. Власенко // Науковий Вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького. – 2012. – № 3. – С. 12–20.
13. Estrela, A. de Vale. A reforma agrária Portuguesa e os movimentos camponeses: uma revisão crítica / A. de Vale Estrela // Análise Social. – 1978. – № 58. – P. 219–263.
14. CNA: Confederação Nacional da Agricultura // Revista da Confederação Nacional da Agricultura. – Coimbra, Portugal. – 2017. – № 79. – С. 4–5.
15. Wilkinson, J. Agricultura familiar ante o novo padrão de competitividade do sistema agroalimentar na América Latina / J. Wilkinson // Estudos Sociedade e Agricultura. – 2003. – № 21. – P. 62–87.
16. Silva, José H. C. Importância da horticultura para a segurança alimentar em Cabo Verde / H. C. José Silva : tese (Mestrado) / Instituto Superior de Agronomia. – ISA. – Lisboa, 2009. – 99 с.
17. Дейнеко, Л. В. Харчова промисловість України: ефективність використання виробничих ресурсів і кадрового потенціалу / Л. В. Дейнеко, Е. І. Шелудько. – К. : ДУ Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2013. – 120 с.
18. Закон України "Про фермерське господарство" : за станом на 19.06.2003 р. / Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – 2018. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.

REFERENCES

1. CPLP. 2011. Comunidade dos Países de Língua Portuguesa. Estratégia de Segurança Alimentar e Nutricional – Community of Portuguese Speaking Countries. Strategy of Food and Nutrition Security. *ESAN-CPLP. Parte I. Enquadramento – Framework*. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.cplp.org/id-2393.aspx> (in Portugal).
2. FAO. 2013. *Indicadores de Segurança Alimentar nos países da CPLP – Food Security Indicators in CPLP countries*. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.fao.org/docrep/018/i3348p/i3348p.pdf> (in Portugal).
3. FAO. 2013. *Situação da governança da segurança alimentar e nutricional e papel da agricultura familiar nos países da CPLP – Situation of governance of food and nutritional security and role of family agriculture in CPLP countries*. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.cplp.org> (in Portugal).

4. ONU. 1948. *Declaração Universal dos Direitos Humanos – Universal Declaration of Human Rights*. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.onu.org.br/img/2014/09/DUDH.pdf> (in Portugal).
5. PIDESC. 1976. *Pacto Internacional dos Direitos Econômicos, Sociais e Culturais – International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : http://www.unfpa.org.br/Arquivos/pacto_internacional.pdf (in Portugal).
6. Humennyi, V. D., S. H. Kyrychenko, S. H. Shalovylo, and S. H. Muzyka. 2012. Pohliad na prodovolchu bezpeku Ukrainy – A look at Ukraine's food security. *Naukovyy visnyk LNUVMBT imeni S. Z. Gzhyts'koho – Scientific Messenger LNUVMBT nd. a. S. Z. Gzhytskyj*. 3:149–169 (in Ukrainian).
7. Fourastié, J. 1971. *A grande esperança do século XX – The great hope of the twentieth century*. São Paulo: Editora Perspectiva S. A., 260 (in Portugal).
8. Ramos, A. 2016. Definição de “Agricultura Familiar” como categoria socioeconómica – Definition of "Family Farming" as a socioeconomic category. *Redes*. (21)3:10–28 (in Uruguay).
9. FAO. 2014. *Ano Internacional da Agricultura Familiar* [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.fao.org/family-farming-2014/home/what-is-family-farming/pt/> (in Portugal).
10. CNA. 2017. Confederação Nacional da Agricultura – National Confederation of Agriculture. *Revista da Confederação Nacional da Agricultura – Magazine of the National Confederation of Agriculture*. – Coimbra, Portugal, 78:15–17 (in Portugal).
11. Deineko, L. V., E. I. Sheludko, and P. M. Kupchak. 2009. *Kharchova promyslovist: otsinka sytuatsii yaka sklalasia v Ukraini vnaslidok hlobalnoi finansovo-ekonomichnoi kryzy, ta propozytsii shchodo shliakhiv podolannia yii nehatyvnykh naslidkiv – Food industry: assessment of the situation in Ukraine as a result of the global financial and economic crisis, and proposals on ways to overcome its negative consequences*. Kyiv, NAS of Ukraine, 76 (in Ukrainian).
12. Vlasenko, I. V. 2012. Stan vyrobnytstva produktiv kharchuvannia v Ukraini – The state of food production in Ukraine. *Naukovyy visnyk LNUVMBT imeni S. Z. Gzhyts'koho – Scientific Messenger LNUVMBT nd. a. S. Z. Gzhytskyj*. 3:12–20 (in Ukrainian).
13. Estrela, A. de Vale. 1978. A reforma agrária Portuguesa e os movimentos camponeses: uma revisão crítica – The Portuguese agrarian reform and the peasant movements: a critical review. *Análise Social*. 58:219–263 (in Portugal).
14. CNA. 2017. Confederação Nacional da Agricultura – National Confederation of Agriculture. *Revista da Confederação Nacional da Agricultura – Magazine of the National Confederation of Agriculture*. – Coimbra, Portugal, 79:4–5 (in Portugal).
15. Wilkinson, J. 2003. Agricultura familiar ante o novo padrão de competitividade do sistema agroalimentar na América Latina – Family agriculture before the new standard of competitiveness of the agri-food system in Latin America. *Estudos Sociedade e Agricultura – Studies Society and Agriculture*. 21:62–87 (in Portugal).
16. Silva José H. C. 2009. Importância da horticultura para a segurança alimentar em Cabo Verde – Importance of horticulture for food security in Cape Verde. *Instituto Superior de Agronomia*. ISA. Lisboa, 99 (in Portugal).
17. Deineko, L. V., and E. I. Sheludko. 2013. Kharchova promyslovist Ukrainy: efektyvnist vykorystannia vyrobnychkh resursiv i kadro-voho potentsialu – Ukrainian Food Industry: Efficiency of Use of Production Resources and Cadro Potential. *Derzhavna ustanova Instytut ekonomiky ta prohnozuvannia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy – State institution Institute of Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine*. K, 120 (in Ukrainian).
18. 2018. Zakon Ukrainy "Pro fermerske gospodarstvo" : za stanom na 19.06.2003 r. – The Law of Ukraine "On the farmland gospodarstvo": for the camp on 06/19/2003 p. Verkhovna Rada of Ukraine. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15> (in Ukrainian).